

Marenglen VERLI

**SHQIPËRIA, KOSOVA DHE ÇËSHTJA SHQIPTARE NË
KONFERENCËN E PAQES NË PARIS (1919-1920)**

Abstrakt:

Faktori ndërkombëtar apo thënë ndryshe, Fuqitë e Mëdha të kohës, gjatë dekadave të fundit të shek. XIX dhe në dy dekadat e para të shek. XX treguan një interes në rritje për çështjen shqiptare dhe e bënë pjesë të agjendës së tyre për rajonin. Deri në vitin 1912, trajtimi i kësaj çështjeje ishte i lidhur me çështjen e Perandorisë Osmane dhe atë të shteteve të vogla të Ballkanit. Në rrethanat e preferencës së shumicës së Fuqive të Mëdha për ruajtjen e status quo-së në rajonin ballkanik, në Mesdhe e më gjerë, veçanërisht nga Austro-Hungaria dhe Britania e Madhe, Lëvizjes Kombëtare Shqiptare i kërkohej qëndrim i moderuar, shmangie të konfrontimeve të armatosura me Portën e Lartë dhe, pas vitit 1908, kërkimi i të drejtave kombëtare brenda kornizës kushtetuese të Perandorisë. Devijim nga ky qëndrim i përmendur shfaqnin Italia dhe veçanërisht Rusia, që ndiqnin në rajon një politikë agresive dhe shpresonin të përfitonin nga prishja e status quo-së dhe largimi i turqve nga Ballkani, si edhe nga dobësimi i tyre në bregdetin lindor të Mesdheut.

Fjalët kyç: Shqipëria, Kosova, Lëvizja Kombëtare Shqiptare, Fuqitë e Mëdha, Perandoria Osmane.

Luftërat Ballkanike, me rezultatin e papritur dhe spektakolar, e sollën në fokus si asnjëherë çështjen shqiptare. Përfaqësuesit më dinjitozë të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, në koordinim me Fuqitë e Mëdha Adriatike, veçanërisht me Austro-Hungarinë, por edhe me qarqe të caktuara realiste në Stamboll, arritën përmes Kuvendit Mbarëkombëtar të Vlorës, që të artikulonin në mënyrë të njësuar dhe të ligjëronin aspiratat e kombit shqiptar, duke realizuar Shpalljen e Pavarësisë dhe krijimin e shtetit modern shqiptar. Në Konferencën e Londrës të vitit 1912-1913 faktori vendimmarrës ndërkombëtar, përkatësisht Britania e Madhe, Gjermania, Austro-Hungaria, Rusia, Franca dhe Italia, miratuan më 29 korrik 1913, me konsensus, krijimin e Shqipërisë së Pavarur, edhe pse të përgjysmuar në territor dhe në popullsi.

Por princi gjerman, Vilhelm Vidi, i caktuar të merrte fronin e principatës së re shqiptare, gjeti terren të minuar që ditën e parë të mbërritjes në Shqipëri, më 7 mars 1914. Fqinjët e veriut dhe të jugut, Serbia, Mali i Zi dhe Greqia, por edhe Italia dhe qarqe të caktuara të Perandorisë Osmane, kishin punuar konkretisht për dështimin e misionit të Vidit, me objektiv perspektiv asgjësimin e shtetit të pavarur shqiptar. Më 2 mars 1914, pesë ditë para mbërritjes së princit në Durrës, qarqet drejtuese të Athinës kishin organizuar në Shqipërinë e Jugut, përmes një “kongresi” të improvizuar, shpalljen e “Autonomisë së Vorio-Epirit”, me synim shpërkuljen e trevave të Shqipërisë Jugore nga autoriteti i qeverisë shqiptare dhe aneksimin e tyre në perspektivë nga Greqia. Kurse dy muaj më pas, më 17 maj 1914, ndërsa KNK-ja nënshkruante në Korfuz Protokollin e njohur me përfaqësuesit e qeverisë së Zografosit (u ratifikua nga qeveria shqiptare më 23 qershor 1914), në Shqipërinë e Mesme shpërtheu rebelimi islamik antikombëtar, objektivi i të cilit ishte gjithashtu shkatërrimi i shtetit kombëtar shqiptar të pavarur.¹ Vidi dhe qeveria e tij bënë çmos që të vendosnin rendin e të stabilizonin shtetin e porsakrijuar, por kjo ishte në kufijtë e së pamundurës. Gjatë disa muajve, duke shfrytëzuar praninë e oficerëve holandezë për organizimin e

¹ *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*, vëllimi I, Botimet Albanologjike, Tiranë 2022, 546-547.

xhandarmërisë shqiptare dhe Komisionin Ndërkombëtar të Kontrollit, në dukje harmonik, por në realitet aspak të tillë dhe të gatshëm për tolerime të reja ndaj fqinjëve agresivë të Shqipërisë (si në rastin e Protokollit të Korfuzit), administrata e shtetit shqiptar u përpoq të vinte themelet që garantojnë vazhdimësinë. U punua për organizimin e forcave të armatosura kombëtare, u luftua separatizmi, u bënë hapa për të vënë në jetë Statutin Organik të Shqipërisë (miratuar nga KNK-ja më 10 prill), u likuidua politikisht Esat pashë Toptani, u tentua t'i sigurohej Shqipërisë statusi i mbretërisë (njihej si principatë), gjithashtu të siguroheshin kredi dhe financime për projekte në sektorin bankar dhe të ekonomisë etj., por situata ndërkombëtare prodhoi agravimin me shpejtësi të së keqes.²

Më 1 qershor 1914 Athina dhe Beogradi nënshkruan marrëveshjen për ndarjen e Shqipërisë në dy zona ndikimi. Loventali, ministri austro-hungarez i akredituar në Durrës dhe kolegu i tij italian, baroni Karlo Alioti, nuk reshtnin së penguari njëri-tjetrit. Dhe plot tre muaj pas shpalljes së “Autonomisë së Vorio-Epirit”, rebelët e Shqipërisë së Mesme më 3 qershor shpallën programin e tyre antikombëtar, që kërkonte as më pak e as më shumë, por bashkimin e Shqipërisë me Turqinë. Vrasja në Sarajevë e princit trashëgimtar të Austro-Hungarisë nga nacionalistët serbë, më 28 qershor, e rrokullisi në humnerë “gurin e Tantalit”, të ngritur me mundim në vetëm 3 muaj e gjysmë.

Blloqet në pritje të një lufte të madhe, e larguan vëmendjen nga Shqipëria dhe i mohuan çdo ndihmë. Më 8 korrik, Austro-Hungaria i shpalli luftë Serbisë dhe një muaj më pas, më 4 gusht, Lufta e Përbotshme kishte filluar. Pas kësaj, fuqitë europiane u pozicionuan përballë njëra-tjetrës, kurse Vidi më 3 shtator u detyrua të largohej nga Shqipëria. Sa për shkak të skrupulozitetit të një gjermani, që e kishte marrë seriozisht misionin e tij në Shqipëri dhe respektonte vendimet e Londrës së vitit 1913, apo për shkak të pozicionit midis dy fuqive të Adriatikut, është fakt se ai iku pa e futur Shqipërinë në luftë³.

² Po aty, 547.

³ Nicola Guy, *Lindja e Shqipërisë. Nacionalizmi etnik, Fuqitë e Mëdha të Luftës së Parë Botërore dhe lindja e Pavarësisë Shqiptare*, Tiranë: Pegi, 2012, 105-106.

Shefi i shtabit të ushtrisë austro-hungareze kishte pritur të bënte efekt presioni i Vjenës, për të ndikuar që Vidi të rreshtonte Shqipërinë përkrah Austro-Hungarisë, por kjo nuk u arrit. Asnjënjësia e përcaktuar në Londër më 1913, e respektuar nga Vidi më 1914, gjithsesi nuk e shmangu pushtimin dhe shkatërrimin e vendit nga shumë ushtri dhe, më e keqja, projektimin e asgjësimit të saj pas luftës. Më 26 prill 1915 në Londër u nënshkrua një traktat i fshehtë midis fuqive të Antantës dhe Italisë, i cili e asgjësonte Shqipërinë e 1913-ës. Italia duke iu bashkuar në luftë Antantës siguronte sovranitetin mbi Vlorën (që e kishte pushtuar që më 25 dhjetor 1914) dhe mandatin apo protektoratin mbi Shqipërinë e Mesme që do të tepronte, pasi Serbia dhe Greqia të siguronin territore në veri dhe në jug të Shqipërisë.⁴

Protokollet e proklamatat e Fuqive të Mëdha pushtuese në Shqipëri në vitet 1916-1917, përkatësisht formimi i “Krahinës Autonome të Korçës” nga francezët më 10 dhjetor 1916, shpallja e “autonomisë” së Shqipërisë nga Austro-Hungaria më 23 janar 1917 dhe shpallja e “pavarësisë” së Shqipërisë nën “mbrojtjen” e Italisë nga italianët më 3 qershor 1917, ishin vetëm deklaratime pa garanci, sikurse ndodh gjithmonë në kohë lufte, për të siguruar interesa të momentit.⁵

E shkatërruar tërësisht ekonomikisht, e reduktuar ndjeshëm në aspektin demografik (rreth 70 mijë të vdekur, shumica nga gripi spanjoll i vitit 1917), e planifikuar për t’u sakrifikuar pas luftës nga fituesit e saj, Shqipërisë i mbetej të shpresonte në programin prej 14 pikash të Presidentit të SHBA-së, Udro Uillson, i cili njëherësh edhe me Rusinë Sovjetike denoncoi Traktatin e Fshehtë të Londrës. Austro-Hungaria nxitoi ta publikonte ndër shqiptarë traktatin për të diskredituar Italinë armike.

⁴ *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX...*, vëll. I, 548; Faik Konica, *Selected Correspondence (1896-1942)*, përgatitur nga B. Destani, London: *Learning, Desing*, 2000, nr. 31.

⁵ *HHSTA.PA.A* në Arkivin e Institutit të Historisë, Tiranë. Vj. 27-8-819. Teksti i proklamates austro-hungareze; *Historia e Popullit Shqiptar*, vëllimi III, Tiranë: *Toena*, 2007, 87; Arben Puto, *Çështja shqiptare në aktet ndërkombëtare*, vëllimi II, dok. 161, 634-643.

Gjithsesi, pa mbështetësen e dikurshme, Austro-Hungarinë, që u shpërbë pas Luftës së Parë Botërore, me Italinë që aspironte zbatimin e Traktatit të Fshehtë të Londrës, veçse pa rivalë, pa asnjë potencial serioz force ushtarake, me një elitë politike të përçarë, rivale e klienteliste, me fqinjë agresivë, që kishin mbështetje të fuqishme në arenën ndërkombëtare, duke sikur gjithçka kishte marrë fund.

Më 12 dhe 24 shkurt 1919, delegacioni shqiptar u dëgjua nga korifenjtë e konferencës. Por asgjë nuk u mor në konsideratë. Italia kishte blouar se do të mbështeste korrigjimet e kufijve të 1913-ës, ndërkohë që nuk garantohehin as kufijtë e 1913-ës. Delegacioni shqiptar ishte i përçarë, i shpërfillur, pa miq potencialë dhe i paafhtë të gjente rrugën për të mbrojtur interesat e vendit.

Por, fatmirësisht, kontradiktat midis Fuqive të Mëdha, mosmarrëveshjet midis SHBA-së dhe Anglisë e Francës për çështjen e Korçës, situata e pastabilizuar në Itali, kontradiktat serbo-kroate (Pashiq-Trumbiq) për të zgjedhur midis Istries dhe Shkodrës, përparësitë e fqinjëve në drejtime të tjera e jo për territore në Shqipëri (Italia në kufirin verior me Jugosllavinë e re apo shtetin SKS dhe Afrikë etj., Greqia në Azinë e Vogël dhe Jugosllavia me probleme me të gjithë fqinjët (e rrezikuar në vijën kufitare, veçanërisht në kufirin me Italinë dhe e kënaqur të mos ndeshej me këtë fuqi të madhe, edhe në krahun e djathtë të Otrantos), gjithashtu riorientimi i interesave të Britanisë së Madhe në Shqipëri, veçanërisht për të ruajtur përparësinë gjeostrategjike në rajon, por edhe për naftën e saj, si dhe, së fundmi, mobilizimi i paparë i shqiptarëve që ndryshoi raportin e forcave midis krahut apo lobit proitalian dhe krahut kombëtar që kërkonte pavarësi me çdo kusht, të gjithë këta faktorë së bashku e shpëtuan Shqipërinë. Konferenca e Paqes e Parisit në vitet e pasluftës 1919-1920 nuk mundi të nënshkruajë dënim me vdekje për Shqipërinë. Kongresi i Lushnjës, Lufta e Vlorës dhe riorientimi politik i Londrës ndaj Shqipërisë, pasi u ndërpre pas vdekjes së Uillonit, vëmendja e SHBA-së për rajonin ishte shpëtimtare. Në fund të vitit 1920 Shqipëria u bë pjesë e Lidhjes së Kombeve. Mbetej të punohej për konsolidimin dhe zhvillimin e demokratizimin e vendit.

* * *

Po le të ndalemi më hollësisht në kërkesat dhe qëndrimin e përfaqësuesve shqiptarë në Paris, në vitet 1919-1920. Konferenca e Paqes, sikurse u përmend në pjesën e parë, u organizua në Paris nga pesë fuqitë kryesore fituese: Britania e Madhe, Franca, Italia, SHBA-ja dhe Japonia, për t'i dhënë fund gjendjes së luftës me shtetet e mundura: Gjermaninë, Austro-Hungarinë, Perandorinë Osmane dhe Bullgarinë, si dhe për t'u diktuar këtyre vendeve traktatet e paqes. Ajo filloi zyrtarisht punimet më 18 janar 1919 në ndërtesën e Ministrisë së Punëve të Jashtme të Francës. Hapjen e bëri presidenti i Republikës, Raimond Puankare (Raymond Poincaré). Gjuha frënge dhe drejtimi nga kryeministri i vendit pritës, Zhorzh Klemanso (George Clemenceau), tregonin peshën e Francës në këtë forum ndërkombëtar.⁶ Shqipëria nuk bënte pjesë as midis vendeve fituese, përfaqësuesit e së cilave u ulën në tryezën e Konferencës në ditën e hapjes së saj plenare, as midis të mundurve.⁷ Megjithatë, pozita e saj

⁶ Margaret Macmillan, Paris 1919: *Gjashtë muaj që ndryshuan botën*, Tiranë: Plejad, 2006, 91; Owen Pearson, *Albania and king Zog. Independence Republic and Monarchy, 1908-1939*, The centre for Albanian Studies, London, 2005, 117.

⁷ *PRFR of the USA, PPC*, vol. III, United States, Washington, Volume III, 1942, 172-175; Shih edhe Arbër Hadri, *Presidenti Uillson dhe çështja shqiptare (Politika e SHBA-së në Konferencën e Paqes në Paris, 1919-1920)*, botim i Institutit të Historisë, Prishtinë 2012, 72-73. Sipas rregullave të Konferencës, pika 1 dhe 2, SHBA-ja, Perandoria Britanike, Franca, Italia dhe Japonia do të merrnin pjesë në të gjitha komisionet dhe do të përfaqësoheshin me nga pesë delegatë. Belgjika, Brazili, Kina, Greqia, Polonia, Portugalia, Rumania, Serbia, Siami, Hixhazi, Çekosllovakia dhe shtetet e Amerikës Latine (Bolivia, Ekuadori, Peruja, Uruguaj) do të merrnin pjesë në sesionet ku do të diskutoheshin çështjet lidhur me to, ose për të cilat kishin interes. Shtetet europiane dhe aziatike nga ky grup do të përfaqësoheshin nga tre delegatë, përveç Polonisë dhe Çekosllovakisë, të porsaformuara si shtete, që do të kishin nga dy delegatë. Shtetet e Amerikës Latine dhe të Afrikës që nuk kishin marrë pjesë efektivisht në luftë, ose kishin pasur një diplomaci të ngrirë, si Guatemala, Haiti, Hondurasi, Kuba, Liberia, Nikaragua, Kosta Rika dhe Panamaja, Bolivia, Ekuadori, Peruja, Uruguaj, do të përfaqësoheshin me nga një delegat. Shtetet në proces formimi dhe ato neutrale, përgjithësisht do të thirreshin në interpelancë me

“anormale e konfuze”, sikurse është shprehur diplomati britanik Harold Nikolson⁸, synimet e fqinjëve fitues dhe ekzistenca e Traktatit të Londrës më 26 prill 1915, përcaktuan që trajtimi i saj në Konferencë të ishte më i keq se i atyre që do t’u jepnin llogari fitimtarëve.

Çështja shqiptare u diskutua si pjesë e pretendimeve që shtruan qeveritë e vendeve fqinje fituese dhe jo si një çështje e veçantë, e cila kërkonte një zgjidhje më vete, në bazë të parimit të kombësisë dhe të vetëvendosjes së popujve. Të drejtat kombëtare të popullit shqiptar nuk u morën parasysh: pra, kërkesat e delegacionit shqiptar nuk u përfillën. Duke pas parasysh këtë situatë, historiania M. Makmilan, mbesa e kryeministrit britanik të asaj kohe, D. Ll. Xhorxhit, vitet e fundit ka shkruar: “E mjera Shqipëri, me kaq shumë armiq të fuqishëm dhe kaq pak miq”.⁹

Si një vend që nuk ishte përzier në konfliktin botëror, Shqipëria juridikisht duhej të renditej në kategorinë e atyre shteteve neutrale e në formim e sipër, përfaqësuesit e së cilave, sipas procedurës së vendosur nga fuqitë kryesore fituese, mund të komunikonin me Konferencën me disa kushte. Ato mund t’i paraqitnin asaj jo vetëm kërkesa me shkrim, porse mund të dëgjoheshin gojarisht nga forumet e Konferencës, atëherë kur të shqyrtoheshin çështje, që u interesonin atyre në mënyrë të drejtpërdrejtë. Dëgjimi mund të bëhej me kërkesën e të gjitha Fuqive të Mëdha fituese të interesuara, ose me kërkesën e njëres prej tyre. Në rastin e Shqipërisë një fuqi e tillë ishte Italia, e cila kishte lejuar të mbahej Kongresi i Durrësit dhe kishte pranuar, më në fund, formimin e qeverisë së dalë prej tij. Mirëpo diplomacia e Romës ndiqte synimet e veta. Ajo donte që delegacioni shqiptar në Konferencë të ishte një shtojcë e delegacionit italian për t’iu

shkrim ose me gojë nga Fuqitë e Mëdha “me interesa të përgjithshëm” në sesionet që shqyrtonin çështjet, për të cilat ishin të interesuara.

⁸ Harold Nikolson, *Peacemaking 1919*, London 1919, 174.

⁹ M. Macmillan, Paris 1919..., 417.

kundërvënë vetëm pretendimeve të dy fuqive ballkanike ndaj Shqipërisë dhe të mos prekte ato të Italisë.

Këto synime të Romës ishin dukur qysh në qëndrimin e diplomacisë italiane ndaj vendimeve të Kongresit të Durrësit. Roma nuk e kishte pritur mirë jo vetëm vendimin e formimit të qeverisë, por nuk e kishte pëlqyer as përbërjen e saj dhe, sidomos, as përbërjen e delegacionit të caktuar për në Paris.¹⁰ Midis anëtarëve të delegacionit kishte të tillë, si kryetari Turhan pashë Përmeti apo Imzot Luigj Bumçi, që mendonin të mbështesnin politikën italiane, meqë Italia ishte kundër copëtimit të Shqipërisë në favor të monarkive ballkanike fqinje. Por shumica, si Mehmet Konica, Mihal Turtulli dhe Mithat Frashëri, mendonin të manovronin sipas situatave që do të krijoheshin nga zhvillimi i ngjarjeve, duke iu kundërvënë edhe planeve të Italisë. Për këto arsye, te diplomatët e Romës u shtua shqetësimi se mos delegacioni shqiptar nuk do t'i përmbahej vijës së tyre politike, sikurse dëshironin, dhe filluan nga ndërhyrjet e presionet.

Puna e delegacionit shqiptar eci kështu që në hapat e parë, jo në rrugë normale, por me shumë pengesa, të krijuara në radhë të parë pikërisht nga ajo fuqi, që me propagandën e saj hiqej si “mbrojtësja” e Shqipërisë. Duke ndjekur rrjedhën e ngjarjeve, duhet përmendur se pak ditë pas Kongresit të Durrësit u mbledhën në Romë disa anëtarë të delegacionit së bashku me ndonjë anëtar tjetër të qeverisë. Në fillim të janarit nga Shqipëria shkuan aty Luigj Gurakuqi dhe Mehmet Konica, të cilët morën përsipër të sqaronin Romën se si ishin zhvilluar punimet në Kongresin e Durrësit.¹¹ Ata u mbledhën gjithashtu për të biseduar me kryeministrin, njëherësh kryetar i delegacionit, Turhan pashë Përmetin, i cili prej nëntorit 1918 ndodhej në Romë, i ardhur nga Zvicra, ku kishte qëndruar gjatë Luftës Botërore, pas largimit të tij nga Shqipëria në shtator 1914. Ata do të shqyrtonin masat që duheshin marrë dhe materialet e nevojshme që duheshin përgatitur për t'u paraqitur në Konferencën e Paqes. Ndër këto masa ishin edhe

¹⁰ DDI, Sesta serie 1918-1922, Vol. I, doc. 671, 364.

¹¹ Po aty, vol. I, dok. 632.

përpjekjet për njohjen e Qeverisë së Durrësit dhe sidomos për pranimin e delegacionit të saj në Konferencën e Paqes.¹²

Nuk kemi ndeshur në të dhëna mbi bisedimet me karakter politik, që anëtarët e delegacionit dhe të qeverisë do të kenë zhvilluar midis tyre në Romë mbi qëndrimin që duhej mbajtur. Nuk kemi të dhëna të drejtpërdrejta as rreth diskutimeve që ata do të kenë pasur me diplomatët e Ministrisë së Jashtme të Italisë. As historianët italianë nuk kanë hasur në këto të dhëna. Prej tyre, ndonjëri ka ngritur hipotezë se këto bisedime nuk mund të ishin përfundimtare, as “të kënaqshme për delegacionin shqiptar”, mbasi S. Sonino “evitoi të diskutonte problemin e Vlorës”¹³, që i shqetësonte shumë shqiptarët. Autori amerikan R. Vudal (R. Woodall) ka shkruar se Italia arriti në “një marrëveshje me udhëheqësit shqiptarë”, që kishte për bazë “mbrojtjen e kufijve shqiptarë nga Italia”, se madje ajo u premtoi shqiptarëve ndihmë, “që të merrnin territoret e aneksuara nga Serbia, Mali i Zi dhe Greqia”, kurse shqiptarët nga ana e tyre pranuan “të njihnin protektoratin italian” mbi shtetin shqiptar, me përjashtim të dr. Mihal Turtullit.¹⁴

Këto pohime janë nxjerrë nga materialet e diplomatëve të huaj joitalianë, të cilët atëherë shfaqnin mendime nga më të ndryshmet, por që nuk gjejnë mbështetje në dokumentet autentike të të dyja palëve. Në mungesë të dokumentacionit të dorës së parë, interes paraqesin të dhëna të ofruara nga ndonjë anëtar i delegacionit shqiptar. Është fjala për atë që na ka lënë të shkruar dr. Mihal Turtulli më 11 janar 1919.

¹² *Lufta e popullit shqiptar për çlirimin kombëtar 1918-1920* (Përmbledhje dokumentesh), redaktor përgjegjës Muin Çami, botim i Institutit të Historisë dhe Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave të Shtetit, vëll. I, Tiranë 1975, dok. 46, 47 e 58, 80, 81, 107-109; AQSH, Fondi M. Turtulli, dosja 5. Po aty, Fondi M. P. Jashtme, dosja 6 (26), Letër e Turhan Pashës, datë 10 janar 1919 për S. Soninon, me të cilën i kërkonte mbështetjen për përfaqësimin e Shqipërisë në Konferencën e Paqes.

¹³ Pietro Pastorelli, *L'Albania nella politica estera italiana 1914-1920*, Editore Jovere, Napoli, 1970, 79.

¹⁴ R. L. Woodal, *The Albanian problem during the Peacemaking 1919-1920*, Memphis State University, PhD, 1978, VII-VIII, 31-32.

Në fund të nëntorit dhe në ditët e para të dhjetorit 1918, Turtulli ndodhej në Romë, i thirrur nga kolegu i tij, Mehmet Konica. Këtu ai zhvilloi bisedime si me diplomatët italianë, për të mësuar qëndrimin e tyre ndaj çështjes shqiptare, ashtu edhe me M. Konicën, që po nisej në Durrës për të organizuar Kongresin. *“Kastoldi, të cilit i thashë që të më fliste haptas, nuk ma fshehu aspak se ai ngul këmbë absolutisht dhe nuk heq dorë nga marrja e Shqipërisë nën proteksionin e Italisë dhe nga pushtimi i përhershëm i Vlorës, me një hinterland të pacaktuar”, shkruante M. Turtulli. Këtë pohim ai e bënte në një kohë, kur donte të justifikonte qëndrimin e vet, pse nuk ishte bashkuar me M. Konicën, të cilin e kritikonte se kishte rënë në pozitat e diplomacisë italiane, duke iu nënshtruar asaj. Megjithatë, ai do të shtonte më tej këtë rezervë: “Mehmet Konica a është gënjyer vallë me të vërtetë nga italianët, apo ka bërë sikur i është shtruar politikës së tyre? Nuk di si të them, sepse ai s’më tha asgjë. Por, sidoqoftë, duhet të them se, para se të nisej, ai i tha Kastoldit* këto fjalë para meje: “E di që kërkon të na e hidhni, por do të mundohemi që t’jua hedhim ne dhe do t’jua hedhim”.¹⁵*

Gjithashtu i besueshëm duket edhe pohimi, se Turhan Pasha u kishte premtuar italianëve që të mos e preknin çështjen e Vlorës. *“Ne duhet të mos bëjmë asnjë aluzion për Vlorën, me qëllim që të mos e bëjmë aspak të pakënaqur Italinë”,* i kishte deklaruar ai një anëtar të delegacionit shqiptar në fund të janarit 1919.¹⁶ Ndërkaq, ditën që u hap zyrtarisht Konferenca e Paqes, më 18 janar, S. Sonino, si udhëheqës i diplomacisë italiane, i telegrafonte nga Parisi vartësit të tij

* F. Kastoldi çështjen shqiptare e kishte ndjekur prej kohësh nga afër, që përpara Luftës së Parë Botërore dhe gjatë saj. Në Konferencën e Paqes ai do të ishte pranë delegacionit italian si ekspert për problemin e Shqipërisë dhe njëkohësisht si ndërlidhës midis dy delegacioneve.

¹⁵ *Lufta e popullit...*, vëll. I, dok. 48, f. 83-84; AQSH, Fondi M. Turtulli, dosja 7, Letra e M. Turtullit dërguar “Vatrës” në Boston, datë 11 janar 1919, rreth bisedimeve në Romë.

¹⁶ AQSH, F. K. i Lozanës, dok. 60 D, 72-78, Letra e datës 8.3.1919, dorëzuar kryetarit të “Vatrës”.

në kryeqytetin italian, që t'u rekomandonin anëtarëve të delegacionit shqiptar që ndodheshin në Romë, për t'i paraqitur “dëshirat e tyre” para Konferencës së Paqes në formë memorandumesh, të cilat do të duhej t'u dërgoheshin delegacioneve të fuqive të veçanta, si edhe sekretariatit të Konferencës.¹⁷ Në raste të tilla veprohet me shpejtësi, por delegacioni shqiptar e vonoi hartimin e memorandumit të tij, madje e shtyu edhe vetë nisjen për në Paris. Në këtë vonesë do ta kenë luajtur rolin e tyre si divergjencat në gjirin e vetë anëtarëve të delegacionit, ashtu edhe vonesa në dhënien e vizave nga qeveria e Parisit. Mirëpo është për të vënë në dukje, se në këtë vonesë një rol të veçantë negativ luajtën ndërhyrjet e diplomacisë së Romës për të ndryshuar përbërjen e delegacionit dhe të anëtarëve të tij të caktuar për hartimin e memorandumit.

Anëtarët e zgjedhur të delegacionit shqiptar ishin pesë, emrat e të cilëve i kemi renditur më parë. Ndër ta bënë pjesë edhe anëtarë me orientim italian, që nënvlerësonin rrezikun e Italisë në krahasim me atë të dy shteteve fqinje ballkanike. I këtij orientimi ishte, sikurse kemi përmendur, kryetari i delegacionit, Turhan pashë Përmeti, e pastaj Luigj Bumçi. Këta nuk mendonin, madje, se mund të përballohej rreziku i fqinjëve tokësorë, pa pasur “mbrojtjen” e Italisë e pa i bërë kësaj disa lëshime. Mirëpo tre anëtarët e tjerë të delegacionit, Mehmet Konica, dr. Mihal Turtulli dhe Mithat Frashëri nuk pajtoheshin me këtë orientim ose kishin rezervat e tyre. Mehmet Konica, ministër i Jashtëm i qeverisë, njëherësh diplomat me përvojë dhe anëtar me peshë i delegacionit, si dhe dy kolegët e tjerë të një mendjeje me të, kishin qenë gjatë Luftës së Parë Botërore në vende të ndryshme të Europës dhe pikëpamjet e tyre politike i kishin bërë tashmë të njohura botërisht. Secili prej tyre kishte shkruar një sërë artikujsh në shtypin shqiptar dhe në atë të huaj, dhe ishte autor i materialeve të ndryshme. Edhe këta donin të kishin në Konferencë mbështetjen e Italisë, por kërkonin që ajo të mos prekte pavarësinë e shtetit shqiptar, veçanërisht tërësinë e tij territoriale.

¹⁷ DDI, Ser.VI, vol. II, dok. 6. Shih edhe dok. 24.

Shqetësimi i Soninos për këtë përbërje heterogjene të delegacionit nga pikëpamja politike u shtua akoma më tepër, kur mësoi se për hartimin e memorandumit ishin caktuar pikërisht ata që nuk ishin të pëlqyeshëm për Romën.¹⁸ Udhëheqësi i diplomacisë italiane filloi kështu nga presionet dhe kërkesat. Donte ta ndryshonte këtë përbërje, në mënyrë që në delegacion të bënin pjesë vetëm “njerëz me qëndrime të favorshme ndaj politikës italiane”, sikundër i telegrafonte ai Romës më 25 janar.¹⁹ Nga pesë anëtarët e tij, katër ishin me origjinë nga Shqipëria e Jugut, vetëm një nga Shqipëria e Veriut dhe asnjë nga Shqipëria e Mesme. Në fakt, në Kongresin e Durrësit, kur ishte caktuar përbërja e delegacionit, ishte pasur parasysh më shumë përkatësia fetare e anëtarëve sesa shtrirja gjeografike. Nga pesë pjesëtarët e tij, tre ishin myslimanë (me gjasë bektashinj), një ortodoks dhe një katolik. Duke pasur në gjirin e tij pesë anëtarë nga tri besimet fetare, Kongresi i Durrësit kishte synuar të evidentonte unitetin e popullit shqiptar pa dallim besimesh fetare, çka duhet të shërbente edhe për të hedhur poshtë propagandën e huaj antishqiptare, që e mohonte këtë unitet.

Ndërhyrjet e diplomacisë së Romës për të ndryshuar përbërjen e delegacionit shqiptar ishin të shumta. Për këtë ajo kishte shumë shpresa në mbështetjen e Turhan Pashës, që ishte më i prirur ndaj orientimeve të Konsultës dhe e vuri atë në lëvizje. Në këtë kuadër, në fillim të dhjetëditëshit të tretë të janarit, Turhan Pasha ndërmori një udhëtim në Durrës, për të hartuar së bashku me anëtarët e tjerë të qeverisë programin qeveritar, për ta pasur si mbështetje edhe për veprimtarinë e delegacionit në Konferencën e Paqes.²⁰ Ky program mban datën 24 janar dhe në pikën themelore të tij, që lidhet me aspektin e jashtëm dhe me përbërjen e delegacionit, i përmbahej vendimit të Kongresit të Durrësit. Në të thuhej se objektiv ishte “mbrojtja jashtë shtetit e pavarësisë dhe e tërësisë tokësore të

¹⁸ DDI, Ser.VI, vol. II, bot. 24, 43.

¹⁹ Po aty, dok.10, si dhe dok. 43 e 160.

²⁰ DDI. Der. VI, vol. II, dok. 24. Shih edhe: DDI, Ser. VI, vol.I, dok. 866.

Shqipërisë dhe e të drejtave sovrane të popullit shqiptar brenda kufijve etnikë”.²¹ Aty u rikonfirmua edhe përbërja e delegacionit me po atë numër anëtarësh, që ishin caktuar nga Kongresi i Durrësit. Me këtë rast, Turhan pashë Përmeti u pajis po ato ditë me një akt zyrtar akreditimi për Sekretariatit e Përgjithshëm të Konferencës, në të cilin renditej përbërja e delegacionit dhe e kryetarit të tij me emrat përkatës.²² U vendos gjithashtu, që delegacioni të kishte një byro të kryesisë, të përbërë nga dy seksione. Seksioni i parë do të merrej me punët politike dhe do të drejtohej nga ministri i Jashtëm, M. Konica, që ishte edhe anëtar i delegacionit, kurse tjetri do të merrej me shtypin e propagandën. Ky seksion do të drejtohej nga Luigj Gurakuqi, i cili ishte ministër i Arsimit i Qeverisë së Durrësit dhe ishte caktuar këshilltar delegat. Delegacioni do të shoqërohej edhe nga një grup ekspertësh.²³ Një nga ekspertët e parë në fund të janarit u caktua At Gjergj Fishta.²⁴

Rikonfirmimi më 24 janar i përbërjes së delegacionit të caktuar një muaj më parë nga vetë Kongresi e bëri edhe më të vështirë dëshirën e Soninos dhe porosinë e tij të përsëritur më 22, 23 dhe 25 janar për të bërë në të ndryshime.²⁵ Përgjigjja që iu dha Romës në këtë rast ishte e qartë. Asaj ia tha se delegacioni, i zgjedhur nga vetë Kongresi i Durrësit, nuk mund të riformohej.²⁶ Megjithatë, duke përdorur si mashë kryesore Turhan Pashën, Sonino ia arriti që delegacionit shqiptar të Qeverisë së Durrësit t’i bashkohej edhe ndonjë pjesëtar tjetër i qeverisë me orientim italian, si Mustafa Kruja, me

²¹ *Lufta e popullit...*, dok. 58, 107-109, Programi i Qeverisë së Përkohshme të Durrësit, 24 janar 1919. Për krahasim shih po aty edhe dok. 42, 74-75, Njoftim i prefekturave, datë 30.12.1918 mbi mbledhjen e Kongresit të Durrësit dhe formimin e Qeverisë së Përkohshme; Amadeo Giannini, *L’Albania dall’indipendenza all’unione con l’Italia* (1913-1939), Milano 1930, 233-235.

²² AQSH, Fondi Kryesia e Qeverisë, viti 1919, dok. i datës 24.1.1919.

²³ Po aty.

²⁴ AQSH, Fondi Kryesia e Qeverisë, viti 1919, Letra e datës 27.1.1919 e anëtarëve të qeverisë dërguar Gj. Fishtës në Shkodër.

²⁵ DDI, Ser, VI, vol. II, dok. 43, 77, 100.

²⁶ Po aty, dok. 114.

originë nga Shqipëria e Mesme²⁷, duke mënjanuar ndërkohë edhe ndonjë anëtar të zgjedhur përmes refuzimit të vizës për të kaluar në Francë.

Gjithsesi, pavarësisht nga kjo, delegacioni në përgjithësi mbeti me përbërje heterogjene nga pikëpamja e orientimit politik. Qeveria e Romës u detyrua, më në fund, që të pranonte edhe këtë fakt të kryer, siç ishte detyruar pak më parë të pranonte faktin tjetër të kryer po nga Kongresi i Durrësit: atë të formimit të qeverisë në vend të Komitetit apo të Këshillit Kombëtar. Karta më e fortë që i mbeti tani në dorë diplomacisë italiane ishte Turhan Pasha. Sipas Soninos, ky duhet të rriste autoritetin e tij dhe duhej të imponohej për gjithçka, deri në hartimin e memorandumit dhe në mënjanimin e njerëzve, që sipas diplomacisë italiane luanin një rol “përçarës”.²⁸

Zhvillimet e sipërpërmendura tregojnë se pas formimit të qeverisë dhe ngritjes së Ministrisë së Punëve të Jashtme, zgjedhja e delegacionit nga vetë Kongresi i Durrësit ishte një akt tjetër i veprimtarisë së këtij tubimi kombëtar. Aktualiteti i Konferencës së Paqes dhe zhvendosja e vëmendjes së diplomacisë së kohës të Fuqive të Mëdha apo të Vogla, fituese apo të mundura në Paris, natyrisht përcaktoi edhe kujdesin e veçantë të kreut të diplomacisë italiane, Soninos, në përbërjen dhe performancën e delegacionit shqiptar. Përpjekjet për ndryshimin e këtij delegacioni flasin shumë. Ato tregojnë se kryediplomati i Romës synonte të kishte kontroll të plotë mbi të, që delegacioni të mos kryente asnjë veprim të pavarur me botën e jashtme, por të pasonte verbërisht delegacionin italian e t'i nënshtrohej atij pa kushte. Në pamundësi për të siguruar ribërjen tërësore të delegacionit shqiptar, Roma u përpoq të vepronte me anën e një manovre tjetër. Ajo nuk pranoi propozimin e anëtarëve të delegacionit, që shpenzimet e tij në Paris të përballoheshin nga financat e vendit dhe konkretisht nga arka e prefekturës së Gjirokastrës, ku kishte një sasi të madhe të hollash tepicë. Duket se

²⁷ Po aty, dok. 114, datë 26.1.1919.

²⁸ Po aty, dok. 220, 243, datë 4 dhe 5.2.1919.

në këtë mënyrë ata mendonin të ishin të pavarur nga ana ekonomike. Mirëpo diplomacia italiane kërkoi (dhe kësaj radhe ia arriti), që shpenzimet të bëheshin nga fondet e Konsultës²⁹, duke menduar se do të mund të përdorte këtë financim si një mjet për të mbajtur lidhur pas vetes anëtarët e delegacionit.

Në këtë ndërhyrje të hapur e brutale të diplomacisë italiane, delegacioni zyrtar shqiptar i caktuar për në Paris u ndesh që në fillim me mjaft vështirësi. Atyre i duhen shtuar divergjencat e mosbesimi i ndërsjellë që kishin anëtarët e delegacionit midis tyre, sidomos me kryetarin, për qëndrimin e tij politik. Duket se propozimi dhe miratimi në Kongresin e Durrësit, që Turhan Pasha të kryesonte qeverinë dhe delegacionin, janë bërë jo aq për shkakun se ky kishte qenë kryetar i dy qeverive “legale” të formuara më 1914; në kohën e regjimit të Princ Vidit, as sepse ai kishte qenë më parë dhe për një kohë të gjatë ambasador i Perandorisë Osmane, pranë disa Fuqive të Mëdha, dhe si i tillë kishte një përvojë diplomatike. Del se përcaktuese ka qenë diçka tjetër.

Diplomacia italiane, me sa duket, e imponoi këtë zgjedhje përmes lobit të vet në Kongresin e Durrësit, si kusht për të toleruar formimin e qeverisë dhe udhëtimin pa pengesa të delegacionit për në Paris, në Konferencën e Paqes. Pasojat negative u panë shpejt, kur me përpjekjet e italianëve për ta përdorur Turhan Pashën në interes të planeve të tyre, ndodhi përçarja e anëtarëve të delegacionit. Në fakt, programin qeveritar të 24 janarit, nga të pesë anëtarët e delegacionit, e kanë nënshkruar vetëm tre, Turhan Pasha, Mehmet Konica e Luigj Bumçi. Në të firmat e dr. Mihal Turtullit dhe të Mithat Frashërit nuk figurojnë.³⁰ Qëndrimi i Romës kundër M. Turtullit dhe M. Frashërit i bëri këta të fundit të dilnin asokohe përpara Lëvizjes Kombëtare Shqiptare si heronj të ditës. Për ta u hartuan dhe u dërguan majtas e

²⁹ Po aty, dok. 129.

³⁰ *Lufta e popullit...*, vëll. I, dok. 58, 107-109, Programi i Qeverisë së Përkohshme, 24 janar 1919.

djathtas mjaft telegrame, si dhe u shkruan artikuj në shtypin shqiptar³¹. Nga ana e tyre këta filluan të rrihnin dyert e përfaqësive të huaja në Zvicër për të çarë kordonin italian, që i pengonte të shkonin në Paris dhe të merrnin vizat e Francës. Më shumë trokitën në portat e përfaqësisë amerikane.³² Të gjithë u jepnin pak a shumë të drejtë dhe i përcillnin me premtime. Por më kot. Askush nuk donte të shkonte aq larg, sa të shkelte pozitën e Italisë në Shqipëri, madje jo vetëm Britania e Madhe me Francën, të cilat ia kishin njohur Italisë të drejtën e protektoratit mbi shtetin e ardhshëm shqiptar, në formën e përfaqësimit të tij nga Italia në marrëdhëniet me botën e jashtme, por as edhe SHBA-ja.

Të gjitha ndërhyrjet, pengesat e divergjencat që u përmendën, nuk mund të mos çonin në vonesën e nisjes së delegacionit nga Roma për në kryeqytetin francez. Turhan Pasha u nis për atje më 4 shkurt, i shoqëruar nga ministri i Punëve të Jashtme, M. Konica. Kishin kaluar mëse dy javë nga koha kur ishte hapur Konferenca e Paqes dhe delegacionet e vendeve të tjera, përfshirë edhe delegacionet e vendeve fqinje, ndodheshin në Paris, madje që nga dhjetori i vitit 1918. Një javë më vonë u nisën për në Paris edhe dy anëtarë të tjerë të qeverisë, Luigj Gurakuqi, që ishte caktuar si delegat-këshilltar dhe Mustafa Kruja.³³

Përveç vonimit, delegacioni shqiptar u copëzua. Numri i tij dhe i nëpunësve të tjerë në shërbim të tij mbeti gjithashtu shumë i vogël, në krahasim, p.sh., me ato të vendeve fqinje ballkanike. Ai nuk i kaloi dhjetë veta. Gjithashtu, delegacioni shqiptar detyrohej të lidhej me qendrën e vet në Durrës, nëpërmjet italianëve. Ishin këta që kishin në dorë mjetet e ndërlidhjes në zonën e tyre të pushtimit në Shqipëri. Lidhur me memorandumun që delegacioni duhej t'i paraqiste Konferencës së Paqes në kohën e nisjes së tij për Paris, më 4 shkurt, ai

³¹ *Populli*, Shkodër, 19.3.1919, art.: Ka independenca në autonomi; *Lufta e popullit...*, vëll. I, dok. 269, 416; *AQSH*, Fondi Luigj Gurakuqi, dosja 5, Letër e Mustafa Krujës, 1 tetor 1919, për situatën në Shqipëri.

³² *FR of the USA*, DDC, vol. XI, 50; *DDI*. Ser. VI, vol. II, dok. 220.

³³ *DDI*, Ser. VI, vol. II, dok. 43, 77.

nuk ishte përfunduar ende³⁴. Arsyet duhet të gjenden me siguri në kontradiktat që do të kishin dalë për përmbajtjen e tij, të cilat nxiteshin nga ndërhyrja e italianëve.

Memorandumi i parë mban datën 12 shkurt³⁵. Delegacioni ua përcolli përfaqësuesve të ndryshëm të Konferencës dhe vetë sekretarit të kësaj Konference më 15 shkurt. Dhjetë ditë më vonë, më 24 shkurt, delegacioni lexoi një memorandum të dytë përpara Këshillit të të Dhjetëve*, që ishte në atë kohë forumi më i lartë i Konferencës së Paqes, prandaj ishte quajtur edhe Këshilli Suprem. Për nga përmbajtja memorandum i lexuar përpara Këshillit të të Dhjetëve ishte pothuajse i njëjtë me të parin³⁶. Leximi i memorandumit, përpara Këshillit të të Dhjetëve u bë nga kryetari i delegacionit, i cili shoqërohej nga M. Konica, si anëtar i delegacionit, dhe nga L. Gurakuqi, si këshilltar³⁷. Dy anëtarët e tjerë të delegacionit kishin mbetur ende në Zvicër, kurse i pesti, L. Bumçi, ndoshta kishte kërkuar miratimin e Vatikanit për të kryer misionin e ngarkuar dhe mund të ishte në pritje. Tri ishin çështjet kryesore që u ngritën nga delegacioni në dy memorandumet e tij drejtuar Konferencës së Paqes, nga e cila pritej që parimi i

³⁴ Po aty, dok. 243.

³⁵ *Shqipnia përpara Konferencës së Paqes*, Ble i Parë, Dokumenta zyrtare të paraqitun nga ana e Dërgatës Shqiptare qysh prej 12 shkurtit e deri më 5 qershor 1919, e të botuar nga ana e Qeveriës së Përkohëshme, Tipografia cooperative sociale, Roma, 1919, 7-13.

* Këshilli i të Dhjetëve përbëhej nga kryeministrat e Britanisë së Madhe, Francës, Italisë e Japonisë dhe nga presidenti i SHBA-së, si edhe nga ministrat e Punëve të Jashtme të këtyre pesë fuqive kryesore fituese dhe organizuese të Konferencës së Paqes. Kur u dëgjua delegacioni shqiptar, të pranishëm ishin vetëm ministrat e Jashtëm të katër Fuqive të Mëdha. R. Lousing për SHBA-në, A. Balfur për Britaninë e Madhe, S. Pishon për Francën dhe S. Sonino për Italinë. Shih autorët e cituar shpeshherë, M. Macmillan, P. Milo, A. Puto, O. Pearson, gjithashtu Romeo Gurakuqi, *Shqipëria dhe çështja shqiptare pas Luftës së Parë Botërore (1 nëntor 1918-9 nëntor 1921*, Shkodër: Camaj-Pipa, 2007, 31 etj.).

³⁶ *Shqipnia para Konferencës së Paqes*, Ble i Parë, 15-22.

³⁷ *PRFR of the USA*, DDC, vol. IV, 99.

kombësisë, si dhe i vetëvendosjes së popujve, të gjente “zbatimin e tij të plotë”:

Së *pari*, pavarësia e shtetit shqiptar nuk duhej të vihej në diskutim, sepse delegacioni e quante atë “të njohur dhe të garantuar prej Konferencës së Londrës më 1913”; ai kërkonte rinjohjen e kësaj pavarësie, ruajtjen e tërësisë tokësore dhe respektimin e të drejtave sovrane të popullit shqiptar, të përcaktuar më 1913.

Së *dyti*, kërkohet që kufijtë politikë të Shqipërisë të vireshin në diskutim vetëm për sa i përket zgjerimit, domethënë përfshirjes të atyre viseve shqiptare të dhëna Malit të Zi me vendim të Kongresit të Berlinit më 1878, si edhe të trevave të tjerat që kishte aneksuar Mali i Zi, Serbia dhe Greqia me vendim të Konferencës së Ambasadorëve në Londër më 1913*. Këto kërkesa territoriale ishin pak më të kufizuara nga ato që delegacioni i Qeverisë së Vlorës i kishte paraqitur Konferencës së Ambasadorëve në Londër në janar 1913³⁸. Kërkesat e tij delegacioni i shoqëronte me të dhëna statistikore të popullsisë, sipas të cilave territoret e kërkuara banoheshin në shumicë, në masën 80%, prej shqiptarësh.

Së *treti*, delegacioni i Qeverisë së Durrësit hidhte poshtë pretendimet territoriale të dy monarkive ballkanike fqinje, Mbretërisë Serbo-Kroato-Slllovene dhe të Greqisë, në dëm të Shqipërisë së 1913-ës. Kërkesa që shtronte Serbia deri në prag të luftës, për daljen

* Sipas hartuesve të memorandumëve, ky kufi “etnik” shtrihet prej Gjirit të Spicës (në veri të Tivarit), kalonte drejt verilindjes duke marrë brenda malësitë e Tuzit, Hotit, Grudës, Triepshit, qytetin e Podgoricës, pastaj ndiqte kufirin që kishte pasur Mali i Zi më 1912, duke futur brenda Shqipërisë, Pejën e Gjakovën, dhe më tutje pjesën lindore të përbërë nga rrethet e Mitrovicës, Prishtinës, Gjilanit, Ferizoviqit, Kaçanikut, një pjesë të rrethit të Shkupit, Tetovën, Gostivarin, Kërçovën dhe arrinte në Malin e Thatë, në veri të Korçës. Kufiri shqiptaro-grek deri në malin Gramoz duhej të ndiqte vijën e vendosur më 1913, pastaj të drejtohej në jug për të dalë afër gjirit të Prevezës.

³⁸ Arben Puto, *Pavarësia e Shqipërisë dhe diplomacia e Fuqive të Mëdha (1912-1914)*, Tiranë 1978, 185-186; *Qeveria e Përkohshme e Vlorës dhe veprimtaria e saj: 28 nëntor 1912-22 janar 1914 (përmbledhje dokumentesh)*, botim i Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave të Shtetit, Tiranë 1963, dok. 107, 135.

ekonomike në det nëpërmjet tokës shqiptare, tani nuk qëndronte më, mbasi shteti i ri i krijuar nën drejtimin e Serbisë do të kishte portet e veta në Adriatik, shkruhej në memorandumin e parë, në atë të 12 shkurtit. Në memorandumin e dytë të 24 shkurtit kjo gjë nuk përsëritej më. Mesa dukej lihej në heshtje, sepse delegacioni i shtetit serbo-kroato-sllloven në ekspozenë e tij më 18 shkurt, nuk kishte ngritur kërkesa territoriale të drejtpërdrejta në Shqipëri³⁹. Në të dy memorandumet, sidomos në të dytin, atë të 24 shkurtit, delegacioni shqiptar hidhte poshtë pretendimet aneksioniste të përfaqësuesve të Athinës mbi Shqipërinë e Jugut⁴⁰.

Në këto memorandume delegacioni shqiptar iu referua vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve të 1913-ës, ashtu sikurse kishte bërë edhe Kongresi i Durrësit, duke i marrë ato si bazë të njohjes ndërkombëtare të shtetit shqiptar, të pavarësisë dhe të kufijve të tij politikë. Delegacioni kërkoi rishikimin e këtyre vendimeve në të mirë të Shqipërisë vetëm në drejtim të kufijve, kurse për vendimet e tjera që kishin shkelur Pavarësinë e Shpallur në Vlorë më 28 nëntor 1912, sikurse ishte ai i vendosjes së shtetit të pavarur shqiptar nën mbikëqyrjen e Komisionit Ndërkombëtar të Kontrollit, nuk doli me ndonjë propozim për rishikim.

Kërkesa për rishikimin e kufijve kuptohet që synonte kundërshtimin e vendimit të padrejtë të Fuqive të Mëdha më 1913, për të lënë jashtë Shqipërisë gati gjysmën e viseve dhe të popullit shqiptar. Kurse heshtja ndaj statusit organizativ të brendshëm, të diktuar më 1913, ishte e hëpërhëshme dhe kishte arsyet e veta. Të gjithë anëtarët e delegacionit qenë për rishikimin e tij, sepse ishin kundër ruajtjes së Komisionit Ndërkombëtar të Kontrollit dhe pozicionit të tij mbi shtetin shqiptar të pasluftës, por nuk kishin gjetur dot një gjuhë të përbashkët për formën e këtij rishikimi. Ata nuk ishin për

³⁹ *Zapisnici sa sednica delegacije kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu, 1919-1920*, Beograd, 1960, 365-366; Shih edhe Paskal Milo, *Politika e jashtme e Shqipërisë, 1912-1939*, Vëllimi I, Tiranë: Toena 2013, 386.

⁴⁰ *Shqipnia përpara Konferencës së Paqes*, Ble i parë, 7-13, 15-22; *Le Paix de Versailles. Questions territoriales* (Grèce, Albanie...), 31-39.

zëvendësimin e këtij kontrolli ndërkombëtar me protektoratin italian, sikundër ishte parashikuar në traktatin e 26 prillit 1915 apo me mandatin italian, siç u projektua pak më vonë në Konferencën e Paqes. Ata nuk guxonin gjithashtu të kërkonin statusin e një shteti plotësisht të pavarur. Dalja përpara Konferencës me një platformë të tillë mund të sillte probleme. Këtë do ta bënte të domosdoshme me kalimin e kohës zhvillimi i ngjarjeve, që do të çonin në organizimin e Kongresit të Lushnjës në janar 1920. Ky tubim kombëtar do ta hidhte poshtë mandatin e Italisë dhe vartësinë nga çdo fuqi tjetër e huaj.

Fillimisht delegacioni ishte për një rrugë “të mesme”, çka tregon se anëtarët e tij nuk besonin se populli shqiptar kishte mundësi e forcë të reagoje dhe ajo që mund të diskutohej e për të cilën kishte divergjenca, ishte zgjedhja e një fuqie të huaj, që t’i siguronte “mbrojtje” e “ndihmë” Shqipërisë. Në nëntor 1918, M. Konica, M. Turtulli dhe K. Frashëri kishin menduar t’i kërkonin Konferencës së Paqes dërgimin në Shqipëri të një force të huaj të armatosur prej 2 000 vetësh, e cila do të shërbente si një bazë për formimin e xhandarmërisë dhe të ushtrisë shqiptare. Të dërgonte gjithashtu një komisar të lartë për një kohë prej pesë vjetësh, gjatë së cilës do të organizohej administrata shqiptare, do të ngrihej një qeveri definitive dhe do të zgjidhej kryetari i shtetit shqiptar.⁴¹ Në këtë rast as forcat e armatosura dhe as komisari nuk duhet të ishin italianë.

Në situatën e sipërpërmendur, anëtarët e delegacionit për problemin e statusit organizativ në fillim preferuan të heshtnin, të pritnin rrjedhën e ngjarjeve e të mënjanonin kështu edhe ndonjë përçarje serioze midis tyre e ndonjë fërkim me Italinë. Ndërkaq, mund të thuhet pa mëdyshje, se kërkesa e delegacionit të Qeverisë së Durrësit për ruajtjen e pavarësisë dhe të sovranitetit të shtetit shqiptar përjashtonte në mënyrë të nënkuptueshme protektoratin italian mbi këtë shtet. Ruajtja e tërësisë territoriale të tij drejtohej kundër pretendimeve aneksioniste të të gjithë mëtonjësve, duke përfshirë këtu

⁴¹ AQSH, F. K. Lozanës, dos. 60A, 20-23, Letra e M. Frashërit e datës 21.11.1918 dërguar kryetarit të “Vatrës”.

edhe Italinë, që synonte të siguronte përfundimisht sovranitetin mbi Vlorën dhe mbi krahinën e saj. Kurse kërkesa për zgjerimin e kufijve territoriale të shtetit shqiptar lidhej vetëm me dy monarkitë ballkanike fqinje, sidomos me Jugosllavinë.

Gjithsesi, nga përmbajtja e dy memorandumeve të para të delegacionit shqiptar të Qeverisë së Durrësit, të 12 dhe 24 shkurtit, doli qartë diferencimi që bëhej midis tre pretendentëve që synonin ndarjen e Shqipërisë. Animi ishte në favor të Italisë. Ndërsa kritikoi me forcë synimet e dy monarkive ballkanike fqinje në dëm të tërësisë territoriale të shtetit shqiptar, delegacioni heshti ndaj synimeve politike dhe territoriale që kërkonte të realizonte Italia në Shqipëri. Ai nuk protestoi as kundër protektoratit italian mbi shtetin shqiptar dhe as kundër sovranitetit të Italisë mbi Vlorën. Këto pretendime vërtet nuk ishin paraqitur ende zyrtarisht në Konferencë nga delegacioni italian, porse ato diheshin tani botërisht. Në këto kushte pohimet e delegacionit për ruajtjen e vendimeve të 1913-ës mbi shtetin shqiptar mbeteshin pa ndonjë peshë nga pikëpamja politike, pa folur pastaj për zgjerimin e kufijve të këtij shteti, sikurse kërkohej në memorandumet e tij. Nga ky qëndrim krijohet përshtypja sikur delegacioni shqiptar ishte gati një pasues i delegacionit italian.

Por, pavarësisht nga kjo, qysh në memorandumin e parë të 12 shkurtit u vunë re efektet e kërkesave shqiptare. Thelbi i memorandumit që shprehte aspiratën e shqiptarëve ishte përmbledhur në përfundimin e tij: *“Po kërkojmë me u ba të zotët e vendeve shqiptare që na janë këputë me Traktatin e Berlinit e me Konferencën e Londrës; po kërkojmë mëvetësinë e tërësinë tokësore të Shqipërisë e respektimin e të drejtave sovrane të kombit shqiptar, shkruhej në memorandum. Po kërkojmë edhe shpërblime ekonomike për një numër të madh katundesh të djegura nga ana e grekëve në anën e poshtme të*

*Shqipnisë e për rrënimet që kanë ba ushtritë e Mbretënive qendrore... ”.*⁴²

Interesante është jehona e kërkesave shqiptare dhe këmbëngulja e delegacionit shqiptar për t’u dëgjuar në konferencë. Delegati amerikan në Komitetin për Çështjet Greke, K. Dei, më 15 shkurt duke komunikuar me shefin e ekspertëve për çështjet e sigurisë në Paris, Alen Dalles (Allan W. Dulles) shprehej se “*e ardhmja e Shqipërisë është një problem me rëndësi serioze, i cili duhet të konsiderohet dhe rregullohet nga Konferenca... Çështja është nga ato që, me siguri, do të kërkojnë dëgjimin e shqiptarëve*”.⁴³

Dëgjimi i delegacionit të Qeverisë së Durrësit nga Këshilli i të Dhjetëve u bë më 24 shkurt, ditën e hënë, në orën 3 pasdite. Nga treshja prezantuese, Turhan Pasha, Mehmet Konica dhe Luigj Gurakuqi, foli kryeministri, njëherësh kryetar i delegacionit. Takimi u realizua në zyrën e St. Pishon (Stephen-Jean-Marie Pichon) në *Ke d’Orse* dhe dëgjues ishin R. Lansing dhe E. M. House për SHBA-në; A. J. Balfour dhe Viscount Miller për Britaninë e Madhe, St. Pishon dhe M. Tardieu për Francën; S. Sonnino dhe Salvago Raggi për Italinë dhe Baron Makino dhe M. Matsui për Japoninë. Gjithashtu, ishin të pranishëm si ekspertë të çështjes shqiptare, sër A. Krou, H. Nikolson dhe lejtant kolonel W. H. Gribbon për Britaninë e Madhe; M. Crespi dhe kolonel Castoldi dhe M. Galli për Italinë.⁴⁴ Prezantimi kaloi me mospërfillje ose me shumë ftohtësi nga përfaqësuesit e Fuqive. Shkaku nuk qëndronte as te mënyra e paraqitjes së çështjes shqiptare apo e mbrojtjes së saj, dhe as te diferencimi që Turhan Pasha bëri

⁴² *Shqipnia përpara Konferencës së Paqes*, Ble i Parë..., 7-13; shih edhe *Ministria e Punëve të Jashtme* (më tej: MPJ), viti 1919, dosja 10, 22-25; O. Pearson, *Albania...*, 122-124.

⁴³ P. Milo, *Politika e jashtme...*, 382, i referohet *National Archives and Records Administration (NARA)*, R. G. 59, Decimal file, 1910-1939, M.820 R 556.

⁴⁴ R. Gurakuqi, *Shqipëria dhe çështja shqiptare...*, 41. Informacioni nga *PRO.FO*. 371.4376, Secretary’s Notes of a Conversation held in Pichon’s room at the Quai d’Orsay, Paris on Mondy, February 24, 1919, at 3, P.M., Reg.No.2979, I.C.148, fl.94-98.

midis tre pretendentëve. Këto sigurisht patën rëndësinë e tyre, porse themelorja qëndronte gjetiu. Një pritje e tillë ishte në radhë të parë pasqyrë e pozitës që tri Fuqitë i kishin rezervuar Shqipërisë në Traktatin e Londrës, si edhe pasqyrë e koncepteve që kishin përfaqësuesit e tyre për vendin dhe rolin e popullit shqiptar.

Pikëpamjet e ekspertëve amerikanë nuk bënë përjashtim nga ato të europianëve. Tri ditë pasi u hap Konferenca e Paqes, më 21 janar 1919, ata i dorëzuan delegacionit të shtetit të tyre një memorandum për rregullimin e problemeve të Ballkanit. Për problemin shqiptar, pikëpamjet e tyre ishin shumë larg respektimi të të drejtave kombëtare të popullit shqiptar. Memorandumi i 21 janarit ngjante me skemën e Traktatit të Fshehtë të Londrës të 26 prillit 1915. Kufirin verior të shtetit shqiptar të vendosur më 1913, ekspertët amerikanë e quanin “shumë artificial”, pasi ai ndërpriste si lidhjet ekonomike të malësive shqiptare të Veriut dhe të Verilindjes, ashtu edhe lidhjet e tyre kombëtare (që ato i quanin lidhje fisnore), duke lënë kështu jashtë kufirit treva të tëra të banuara nga popullsi kompakte shqiptare. Mirëpo këta ekspertë konkludonin se, për arsye të ndjenjave të dobëta kombëtare të popullsisë, të prapambetjes së institucioneve politike, të vështirësive të komunikacioneve dhe të intrigave të shteteve fqinje, “projekti i një Shqipërie të bashkuar dukej i papraktikueshëm”.⁴⁵

Duke u nisur nga këto koncepte, që i mohonin popullit shqiptar pjekurinë politike dhe aftësitë shtetformuese, ata sugjerorin jo korrigjimin e vendimeve të padrejta të Konferencës së Londrës së 1913-ës dhe bashkimin e të gjitha trojeve shqiptare në një shtet të vetëm kombëtar, por copëtimin në katër pjesë edhe të territoreve të njohura të shtetit shqiptar. Sipas tyre, pjesa në veri të lumit të Matit, bashkë me krahinat shqiptare të Pejës, të Gjakovës dhe të Prizrenit, duhet të formonin një njësi autonome nën Jugosllavi dhe nën mandatin e Lidhjes së Kombeve, e cila “do të mbronte” të drejtat e shqiptarëve.

⁴⁵ R. L. Woodhal, *The Albanian problem...*, 49; P. Milo, *Politika e jashtme...*, 316-317.

Sipas projektit të ekspertëve amerikanë, nga territori i shtetit shqiptar do të duhej t'i kalonin Jugosllavisë 9800 km² me një popullsi thjesht shqiptare prej 257 000 banorësh, që me kohë do të asimiloheshin nga popullsia sllave. Italisë do të duhej t'i jepej Vlora dhe krahina e saj, përsëri si mandat i Lidhjes së Kombeve. Kuptohej se Italisë i bëhej ky lëshim për t'i siguruar asaj Vlorën, si pikë e rëndësishme strategjike⁴⁶.

Për sa i përket Greqisë, ekspertët amerikanë sugjerorin që t'i jepeshin Korça me Gjirokastrën, madje jo nën mandat, siç propozohej për Jugosllavinë e Italinë, por nën sovranitetin e saj të plotë, meqë sipas tyre, kërkesat greke bëheshin mbi bazën e parimeve etnike. Pjesa e shtetit shqiptar që do t'i kalonte Greqisë llogaritej prej tyre në 2400 km² me një popullsi prej rreth 250 000 banorësh. Mbetej pjesa e katërt, ajo e Shqipërisë së Mesme, e cilësuar si pjesa më myslimane e shtetit shqiptar, e cila duhej të vihej nën mandatin e një fuqie tjetër të huaj: jo të Italisë, që rivalizonte me Jugosllavinë e Greqinë e kundërshtohej prej tyre, por të një fuqie “pa interesa” në Shqipëri, fuqi e cila nuk përcaktohej se kush do të ishte⁴⁷.

Ka të ngjarë që ekspertët amerikanë në memorandumun që i paraqitën delegacionit të SHBA-së, pjesëmarrëse në Konferencën e Paqes në Paris më 21 janar 1919, përveç shkallës së njohjes së çështjes shqiptare dhe çështjeve të Ballkanit në tërësi, llogarisinin edhe qëndrimet strategjike të Uashingtonit në Europë. Në këtë kuadër kënaqej Mbretëria SKS dhe aleatja e saj e madhe, Franca; i jepej sadsifaksion Greqisë dhe aleates së vet, Britanisë së Madhe, por stimulohej edhe Italia të kapërcente Otranton e të merrte një rol të ri në Ballkan, që do të minonte në të ardhmen interesat e dy të mëdhenjve europianë, Britanisë së Madhe dhe Francës në Mesdhe dhe në Europë. Në logjikën e ekspertëve të sipërpërmendur synimet strategjike të SHBA-së, me sa duket, nuk u vlerësuan se mund të arriheshin edhe përmes një opsioni të dytë, ringritjes së Shqipërisë së

⁴⁶ P. Milo, *Politika e jashtme...*, 316-317. Citon NARA, R.G.59, Dep. Of. State, D.F. 1910-1939, P.A.M.820, Roll 596, 1-3.

⁴⁷ Po aty.

pavarur e të qëndrueshme, fillimisht të paktën në kufijtë e vitit 1913. Pozita që i ishte rezervuar Shqipërisë në Traktatin e Londrës dhe konceptet denigruese të fuqive fituese ndaj popullit shqiptar kishin gjetur kështu pasqyrim në qëndrimet e tyre ndaj pretendimeve greke në Shqipërinë e Jugut, kur këto u shtruan për diskutim. Më 18 shkurt përfaqësuesit e tri Fuqive të Mëdha, Francës, Anglisë dhe të SHBA-së mbështetën, kush më shumë e kush më pak, pretendimet greke, kurse ata të Italisë propozuan ruajtjen e kufijve të 1913-ës.

Këto ishin rrethanat, në të cilat u dëgjua pas një jave, më 24 shkurt, delegacioni shqiptar në Këshillin e të Dhjetëve. Pra, nuk bëhej fjalë për zgjerimin e kufijve të shtetit shqiptar në jug, sikundër do të kërkonte delegacioni shqiptar, por për copëtimin e mëtejshëm të territoreve të tij. Nuk ishte gjithashtu fjala as për shqyrtimin e kërkesave territoriale të delegacionit shqiptar në veri. Serbia si një vend fitues, tani e riformatuar nën emrin *Mbretëria SKS*, synonte të aneksonte territore të tjera shqiptare brenda kufijve të 1913-ës, donte të merrte “pjesën e saj”, nëse dy fqinjët e tjerë do të merrnin “të tyre”. Nuk bëhej fjalë që të lëshonte apo të detyrohej nga Fuqitë të kthente ato që Serbia i kishte aneksuar më parë, më 1913, së bashku me Malin e Zi. Ministri i Jashtëm i Francës, S. Pishoni, do t’u deklaronte pak më vonë anëtarëve të delegacionit shqiptar: *“Ajo që kanë fituar aleatët tanë në Luftën Ballkanike, nuk mund të cenohet. Të mos harroni se edhe serbët, edhe grekët luftuan me ne së bashku kundër armiqve tanë”*.⁴⁸

Në këto rrethana, për kërkesat territoriale të delegacionit shqiptar jashtë kufijve të 1913-ës nuk kishte asnjë shpresë. Një nga përfaqësuesit anglezë në Konferencën e Paqes, Ajres Krou (Sir Eyres Crowe), do të shënonte anash memorandumit: “Nuk ia vlen as të lexohen”⁴⁹. Kurse një nga ekspertët amerikanë, profesori Klajv Dej

⁴⁸ AQSH, Fondi Shoq. Kult. Shq. e Rumanisë, dosja 1/9, Pohime konfidenciale të ministrit të Francës, S. Pishon, dhënë delegacionit shqiptar në Paris, tetor 1919.

⁴⁹ N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference (1919)*, Thessaloniki, 1978, 142-143, shënimi 8.

(Clive Day), paraqitjen e delegacionit shqiptar përpara Këshillit të të Dhjetëve e përmend si rastin më tipik, kur në Konferencën e Paqes në Paris luhej në kurriz të popujve të vegjël⁵⁰.

Delegacioni shqiptar u thirr përpara Këshillit të të Dhjetëve me kërkesën e Italisë, ndërkohë që ishte vetë Italia, ajo që pretendonte e kërkonte të shkelej tërësia territoriale dhe pavarësia e shtetit shqiptar. Vendimi për të dëgjuar delegacionin shqiptar ishte marrë më 18 shkurt. Pas dëgjimit atë ditë të delegacionit jugosllav, baroni Sonino deklaroi në Këshill, se “mbetej ende për t’u diskutuar çështja shqiptare”⁵¹, që donte të thoshte se mbetej të dëgjohej delegacioni shqiptar. Me kërkesën e tij, Këshilli vendosi që ky delegacion të ishte ai i Qeverisë së Durrësit dhe jo i “qeverisë” në mërgim, që kryesohej nga Esat pashë Toptani.

Pashai Toptanas bashkë me pasuesit e tij gjatë viteve 1916-1918 kishte luftuar në frontin e Selanikut përkrah Antantës kundër Fuqive Qendrore. Deri në nëntor 1918 Franca kishte mbajtur pranë saj përfaqësuesin e tij diplomatik, kurse Serbia (Jugosllavia) e Greqia vijonin t’i mbanin ende përfaqësuesit e tyre. I thirrur në këto kushte e në rrethanat që përmendëm, delegacioni shqiptar, me kërkesat e qëndrimin e tij politik, nuk mund të linte të njëjtën përshtypje te të gjithë të pranishmit. Jehona e vlerësimeve të ndryshme për të nga përfaqësuesit e Fuqive e tregoi këtë. Sapo kryetari i delegacionit shqiptar mbaroi së lexuari memorandumun e tij përpara Këshillit të të Dhjetëve, S. Sonino i telegrafonte me kënaqësi kryeministrit italian në Romë: “*Delegacioni i Shqipërisë nëpërmjet gojës së Turhan Pashës parashitroi... kërkesat e tij lidhur me tërësinë territoriale dhe autonominë e Shqipërisë në formën e përcaktuar qysh më parë me ne*”.⁵²

⁵⁰ *Ce qui se passa réellement à Paris en 1918-1919*, Public per la colonel Hause et Charles Soymour, Paris: Poyot, 1923, 26-27.

⁵¹ *PRFR of the USA, PPC*, Volume IV, 56.

⁵² *DDI*, Ser. VI, vol.II, dok. 475 e 474.

S'ka dyshim se S. Sonino kishte këtu parasysh faktin, se delegacioni shqiptar nuk e hapi fare gojën kundër synimeve të Italisë. Turhan Pasha e mbrojti çështjen shqiptare “me art”, shkruante po ashtu në ditarin e tij një nga delegatët italianë në Konferencën e Paqes, S. Krespi (S. Crespi).⁵³ Mendime pozitive për paraqitjen e delegacionit shqiptar ka edhe nga historianë italianë, që kanë zbuluar politikën e S. Soninos ndaj çështjes shqiptare.⁵⁴

Mirëpo përshtypja që bëri delegacioni shqiptar midis përfaqësuesve të fuqive të tjera ishte mjaft negative. *“Këshilli i të Dhjetëve ngatërron Turhan Pashën plak me çështjen shqiptare... Turhani kishte një tufë faqe të shtypura përpara tij, nën mjekrën e lyer me këna dhe lexonte në mënyrë monotone. Të Dhjetët gjatë kësaj kohe [të dëgjimit të Turhan Pashës] bëjnë muhabet dhe qeshin. Mjaft e dhimbshme”*⁵⁵, shkruante në ditarin e tij një nga të pranishmit, diplomati britanik H. Nikolson (H. Nicolson). Kurse diplomati amerikan K. Dej, i pranishëm po ashtu, do të shkruante se përfaqësuesi i shqiptarëve përpara Këshillit të të Dhjetëve *“ishte një plak turk, që nuk kishte asnjë interes në Shqipëri e nuk gëzonte kurrfarë respekti. Ai ndodhej aty, sepse kishte pranuar të sakrifikonte aspiratat e shqiptarëve në interes të ambicieve të Italisë, e cila donte ta shtrinte pushtetin e saj në anën tjetër të Adriatikut. Ai lexonte një dorëshkrim, që pa dyshim ishte përgatitur për të dhe me përmbajtjen e të cilit ai ishte njohur aq pak, sa që në fund të çdo faqeje detyrohej të bënte një pushim të gjatë, përpara se të mund të kalonte në faqen tjetër”*.⁵⁶

Nën optikën e një vlerësimi të tillë, përvoja diplomatike e Turhan Pashës dhe deklaratat e tij të kortezisë, në dukje optimiste e vlerësuese, ishin të paefektshme. *“Shqiptarët i kanë varur të gjitha shpresat e tyre në drejtësinë e Asamblesë së Lartë, tek e cila ata*

⁵³ S. Crespi, *Alla difesa d'Italia in guerra ed a Versailles*, Milano, 1940, 302.

⁵⁴ P. Pastorelli, *L'Albania nella...*, 91.

⁵⁵ H. Nicolson, *Peacemaking 1919...*, 268-269; Shih edhe P.Milo, *Politika e jashtme...*, 383.

⁵⁶ *Ce qui se passa réellement a Paris...*, 26-27.

mbështeten krejtësisht, - kish deklaruar kryeministri shqiptar. - Ata shprehin besim, se parimi i nacionalitetit, aq qartë dhe solemnisht i shpallur nga presidenti Uillson dhe bashkëpunëtorët e tij të shquar, nuk është shpallur më kot, dhe se të drejtat e tyre - që deri më sot janë shkelur me këmbë - do të respektohen...”.⁵⁷

Vënia e shenjës së barazimit midis Turhan Pashës dhe çështjes shqiptare nuk u kufizua të evidentohet vetëm në materialet e diplomatëve. Ajo gjeti pasqyrim edhe në shtypin e huaj të kohës. Detyrën për ta përcëmuar publikisht këtë çështje, për ta paraqitur Shqipërinë si një “Turqi të vogël”, e mori përsipër sidomos shtypi francez. Në kohën kur Turhan Pasha, ky ish-ambasador i Perandorisë Osmane dhe tani kryeministri i qeverisë shqiptare arriti në kryeqytetin e Francës, gazetatat parisienne botuan fotografi të tij me feste të kuqe në kokë, që ishte simbolizimi i kësaj “Turqie”.⁵⁸

Në luftën kundër delegacionit shqiptar mori pjesë edhe propaganda e qeverisë së Athinës, por sidomos ajo e qeverisë së Beogradit. Kjo e paraqiti qeverinë e Durrësit si qeveri “të paguar” nga Italia.⁵⁹ Pritjen e ftohtë në Paris e në Këshillin e të Dhjetëve e vunë re edhe vetë anëtarët e delegacionit shqiptar, të cilët do të shkruanin kështu ato ditë: “Aty, në Këshillin e të Dhjetëve, nuk na pyetën për gjë tjetër fare e as ne nuk thamë tjetër, përveç që kënduam “ekspozenë”.⁶⁰

Shkakun e vërtetë të kësaj pritjeje të ftohtë na e jep anëtari i delegacionit shqiptar, dr. Mihal Turtulli, në një letër të tij shkruar nga Parisi më 10 mars 1919. *“Këtu thonë se përshtypja që kemi bërë ne... ka qenë se duam të bëjmë një Turqi të vogël në Europë, ose se duam ta bëjmë Shqipërinë një provincë italiane. Kështu që nuk ka ndonjë konsideratë të madhe për ne... Besoj se këtu, - do të shkruante ai më tej me të drejtë, - ka interesa të kundërt, që janë në lojë dhe kështu duan të përlligjin padrejtësitë me anë arsyetimesh të paqena.*

⁵⁷ FRUS, PPC, Vol. IV, 111; Shih dhe N. Guy, *Lindja e Shqipërisë...*, 199.

⁵⁸ Për këtë shih *Dielli*, datë 6.8.1919.

⁵⁹ Dragiša Todorović, *Jugoslavija i balkanske države 1918-1923*, Beograd 1979, 50.

⁶⁰ AQSH, dok. 200-203, Letra e delegacionit të grupit të Lozanës (Zvicër), 17.3.1919.

*Megjithatë, nuk duhet harruar se nga qëndrimi i disave [prej nesh] po dalim në përfundime të dëmshme”.*⁶¹

Lidhur me vlerësimin e qëndrimit të delegacionit shqiptar dhe sidomos të kryetarit të tij, nga përfaqësuesit e fuqive europiane, këta nuk bënë ndonjë zbulim të tyren. Në rrethe të ndryshme të Lëvizjes Kombëtare Shqiptare përbërja e delegacionit nuk ushqente besim e disa nga këto rrethe kishin filluar me kohë ta kritikonin me forcë kryetarin e delegacionit, Turhan Pashën, për qëndrimet e tij. Qysh me mesazhin e dërguar baronit Sonino më 12 tetor 1918, ai kishte treguar botërisht gatishmërinë e tij për t’iu nënshtruar politikës italiane dhe prandaj kishte filluar të bëhej objekt kritike nga këto rrethe.⁶²

Autoriteti i tij ra edhe më tej nga mbështetja që ai u bëri përpjekjeve të Romës për riformimin e delegacionit, qoftë në mënyrë të pjesshme, dhe pastaj për të penguar disa anëtarë të delegacionit të shkonin në Paris. Lëkundjet filluan të shfaqen deri edhe në radhët e organizatës “Vatra”, e cila në fillim e kishte mbështetur fuqimisht qeverinë e dalë nga Kongresi i Durrësit.⁶³ Besimi ndaj kryetarit të delegacionit u ul aq shumë, sa u shfaqën mendime se Shqipëria ishte “e lidhur kështu këmbë e duar” përpara Konferencës së Paqes, duke u shndërruar në “një viktimë të heshtur”.⁶⁴ Gazeta “Populli”, që botohej në Shkodër me redaktor Sali Nivicën, shkonte deri aty, sa t’i bënte Turhan Pashës një përjasje me Esat pashë Toptanin. Ajo shkruan ato

⁶¹ *Lufta e popullit...*, vëll. I, dok. 77; AQSH, Fondi *Pandeli Evangjeli*, dosja *Korrespondencë*. Letër e M. Turtullit, datë 10 mars 1919 dërguar Pandeli Cales, për situatën në Konferencën e Paqes.

⁶² *Lufta e popullit...*, dok. 14, dok. 20, dok. 45; “L’Albanie”, Lausanne - Gare, nr. 7 (18), 25 dhjetor 1918, 60. Protestë dërguar Soninos më 26 tetor 1918 kundër kërkesës për një protektorat italian mbi Shqipërinë; Po aty, 61. Vlerësim negativ mbi Turhan Pashën, AQSH, Fondi P. Qiriaz, dosja 1. Letër e P. Cales, datë 6 janar 1919, dërguar K. Dakos e M. Gramenos në SHBA.

⁶³ Po aty, dok. 52; Dielli, Boston Mass, 5 shkurt 1919, 1; DDI, Ser. VI, vol. II, dok. 756, 891.

⁶⁴ AQSH, Fondi MP Jashtme, dosja 322. Protestë e komitetit të redaksisë së rev. “L’Albanie”, datë 9. II. 1919.

ditë, se këta që të dy ishin “të krijuem prej Italisë, ai dje e ky sot”.⁶⁵ Edhe kur Turhan Pasha erdhi pak ditë në Durrës, për të përfunduar e nënshkruar me kolegët e tij programin qeveritar, ai u prit këtu kaq ftohtë, sa u ra në sy autoriteteve pushtuese italiane, të cilat ia raportuan atë Romës.⁶⁶ Ardhja e tij në fillim të dhjetëditëshit të tretë të janarit u bë në një situatë fërkimesh me pushtuesit italianë. Këta nuk kishin pranuar akoma të vinin në jetë vendimet e Kongresit të Durrësit në rrafshin e brendshëm, me gjithë kërkesat e vazhdueshme drejtuar atyre.⁶⁷ Pritjen shumë të ftohtë të Turhan Pashës në Durrës e vunë re edhe të huaj të tjerë që ndodheshin rastësisht në kryeqytetin shqiptar, të cilët ua raportuan qeverive të tyre në Beograd dhe në Paris.⁶⁸

Duhet thënë më në fund, se pranimi i dëgjimit të delegacionit shqiptar të qeverisë së Durrësit nga Këshilli i të Dhjetëve ishte një sukses diplomatik për Italinë. Synimet e Athinës dhe sidomos të Beogradit, për të mbajtur në këmbë e për të vlerësuar “qeverinë” e Esat Pashës, pësuan një goditje tjetër të rëndë. Si Jugosllavia, ashtu edhe Greqia vijonin të atashonin pranë saj nga një përfaqësues diplomatik, por, në këtë rast, delegacioni italian shfrytëzoi renditjen e Italisë në kategorinë e pesë fuqive kryesore fituese me “interesa të karakterit të përgjithshëm”, si dhe të drejtën që kishte çdonjëra prej tyre për të thirrur të dëgjoheshin në konferencë delegacione të vendeve të tjera. Në pamje të parë duket sikur me ndihmën e Italisë, Shqipëria po vihej në të njëjtin plan me dy fuqitë e tjera ballkanike. Por veprimet, që u kryen pas dëgjimit të delegacionit shqiptar, dëshmojnë se thirrja e tij u krye formalisht, sa për t’i shërbyer sadopak propagandës italiane përpara shqiptarëve, se Italia e kishte bërë punën e saj.

⁶⁵ “Mbi çështje të ditës”, *Populli*, 23.3.1919.

⁶⁶ DDI, Ser. VI, vol. II, Dok. 295. Shih po aty edhe dok. 24 e 77.

⁶⁷ AQSH, Fondi Kryesia e Qeverisë, dosja 1, Kërkesë e qeverisë, datë 28 janar 1919, dërguar nga Durrësi, S. Piaçentinit në Vlorë, datë 28.1.1919.

⁶⁸ AMAE, Europe 1918-1929, Albanie, vol. 28, 193. Letra e De Fontenay nga Beogradi drejtuar Parisit më 9.2.1919.

Për shqyrtimin e çështjes shqiptare, Këshilli i të Dhjetëve nuk ngriti ndonjë komision të veçantë, sikurse kishte vepruar më parë për kërkesat e delegacioneve të vendeve të tjera, p.sh., për kërkesat greke. Problemin shqiptar Këshilli i të Dhjetëve e kishte lidhur tanimë, siç do të konstatohej në vijim të Konferencës, me pretendimet e dy vendeve fqinje, me pretendimet territoriale të Greqisë në Shqipërinë e Jugut dhe me ato të Italisë në detin Adriatik.